

Tweede, geheel herziene druk

Stoornis en delict

Handboek psychiatrische en psychologische
rapportage in strafzaken

Ben Blansjaar,
Wim van Kordelaar,
Merel Prinsen
(redactie)

Boom | deTJDstroom

dr. B.A. Blansjaar, dr. W.F. van Kordelaar, mr.dr. M.M. Prinsen (red.)

Stoornis en delict

*Handboek psychiatrische en psychologische rapportage
in strafzaken*

Tweede druk

Eerste druk, 2008

Tweede, herziene druk, 2021

© Boom uitgevers Amsterdam, 2021. De auteursrechten liggen bij de afzonderlijke auteurs.

De Tijdstroom is een imprint van Koninklijke Boom uitgevers.

Uitgegeven door Boom uitgevers Amsterdam BV

Prinsengracht 747-751

1017 JX Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting pro (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties en de artikelen volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Verzorging omslag: Michiel van Kleef, Schoon Ontwerp, Utrecht

Verzorging binnenwerk: Joop Bierling, Alces Alces, Houten

ISBN 9789024437344

NUR 875, 824

www.boompsychologie.nl

www.bua.nl

Inhoud

Inleiding 7

Ben Blansjaar

Hoofdstuk 1 De psychische stoornis in het strafrecht 11

Merel Prinsen en Gerben Meynen

Hoofdstuk 2 Het deskundigenonderzoek 33

Merel Prinsen

Hoofdstuk 3 Risicoanalyse 53

Wim van Kordelaar

Hoofdstuk 4 Verstandelijke beperking 75

Britta van Toorn en Femke Jonker

Hoofdstuk 5 Autismespectrumstoornis 95

Annelies Spek en Ankie van der Reijken

Hoofdstuk 6 ADHD 109

Theo Bakkum en Hannemieke Wessels

Hoofdstuk 7 Schizofreniespectrumstoornissen en andere
psychotische stoornissen 125

Ben Blansjaar en Hjalmar van Marle

Hoofdstuk 8 Stemningsstoornissen 141

Hjalmar van Marle en Ben Blansjaar

Hoofdstuk 9 Posttraumatische-stressstoornis en dissociatieve stoornissen 153

Thomas Rinne, Ronald Rijnders, Edwin de Beurs en Ben Blansjaar

Hoofdstuk 10 Disruptieve, impulsbeheersings- en andere gedragsstoornissen 175

Maaïke Kempes en Sabine Roza

Hoofdstuk 11 Middelengerelateerde en verslavingsstoornissen 195

Hein de Haan, Robbert-Jan Verkes en Cor de Jong

Hoofdstuk 12 Dementie en andere neurocognitieve stoornissen 221

Ben Blansjaar

Hoofdstuk 13 Persoonlijkheidsstoornissen 239

Wim Canton, Arjan de Groot en Wim van Kordelaar

Hoofdstuk 14 Parafiele stoornissen 293

Marline Ridder-Bouwman en Sybille Labrijn

Hoofdstuk 15 Comorbiditeit 335

Hein de Haan en Ben Blansjaar

Hoofdstuk 16 Validiteitstoetsing 353

Alfons van Impelen

Hoofdstuk 17 Supplement: stoornis en delict in cijfers 381

Wim van Kordelaar

Afkortingen 451

Auteurs 455

Register 459

Inleiding

Ben Blansjaar

If you really want to hear about it, the first thing you'll probably want to know is where I was born, and what my lousy childhood was like, and how my parents were occupied and all before they had me, ..., but I don't feel like going into it, if you want to know the truth.

J.D. Salinger, The catcher in the rye

Geslaagde misdadigers worden meestal niet berecht, gestoorde geesten vaak wel. Alle Nederlandse psychiaters dienen in de laatste fase van hun opleiding onder supervisie enkele forensisch psychiatrische onderzoeken te doen en daarover rapporten te schrijven 'pro Justitia'. Op dit sinds jaar en dag verplichte onderdeel van hun specialisatie bereiden ze zich voor door cursussen en zelfstudie. De laatste fase van die voorbereiding bestaat stevast uit het doornemen van enkele door hun opleider of werkbegeleider als voorbeeld verstrekte rapporten. Ook psychologen in opleiding tot forensisch onderzoeker werken steeds met voorbeeldrapporten. Deze wijze van voorbereiding op de praktijk wordt door leerling en leraar instructief en efficiënt bevonden. Voor bij- en nascholing in de forensische psychiatrie en psychologie worden inhoud en relevantie ook vaak ontleend aan casuïstiek.

Tot de verschijning van de eerste editie van dit boek in 2008 ontbrak het echter aan literatuur die een systematisch overzicht biedt van de forensisch relevante aspecten van psychopathologie. In hand- en leerboeken wordt meestal niet meer geboden dan enkele korte klinische vignetten tussen vooral theoretische beschouwingen. Dat geldt niet alleen voor Nederlandstalige, maar ook voor internationale literatuur, waarvan de bruikbaarheid wordt beperkt door verschillen in wetgeving en jurisprudentie tussen landen en taalgebieden.

In deze herziene uitgave wordt in de hoofdstukken 4 tot en met 15 systematisch de relevante psychopathologie van de belangrijkste psychiatrische aandoeningen en persoonlijkheidsstoornissen beschreven, gegroepeerd langs hoofdlijnen van de DSM-5, de meest gangbare internationale classificatie. Aan de hand van casuïstiek gaan de auteurs in op de doorwerking van specifieke psychopathologie in delicten en op mogelijke consequenties daarvan voor het toerekenen van schuld door de rechter. In het verlengde van de prognose en behandeling van de beschreven stoornissen komen recidiefkansen en advisering met betrekking tot straffen en maatregelen aan de orde.

In de hoofdstukken 1 en 2 worden de psychische stoornis in het strafrecht en het psychiatrisch en psychologisch onderzoek pro Justitia beschreven. Daarbij worden raakvlakken

en kloven tussen rechtspleging enerzijds en gedragswetenschap anderzijds belicht. De verschillen tussen die vakgebieden zijn groot, waardoor gedragsdeskundigen en juristen elkaar soms slecht begrijpen. Een voorbeeld uit de praktijk: wanneer bij een gerechtelijk vooronderzoek blijkt dat een verdachte het Nederlands niet goed beheerst, wordt terecht meestal een tolk ingeschakeld. Niet zelden wordt vanuit het Openbaar Ministerie of de rechtbank enige druk uitgeoefend op de rapporterend psychiater of psycholoog om zich ook door een tolk te laten bijstaan. Weerstand daartegen van de kant van de deskundige wordt vaak niet begrepen, maar ook niet gemotiveerd door de deskundige. Het is echter niet moeilijk uit te leggen dat voor een psychiatrisch of psychologisch onderzoek het contact evenzeer van belang is als de taal, en dat het contact met de onderzochte door de aanwezigheid van een tolk kan worden belemmerd.

Juristen zijn gewend juridische zaken individueel en relativerend te beoordelen, maar neigen er vaak toe van psychiaters en psychologen feitelijke en categorische uitspraken te vragen. Psychiaters en psychologen zijn gewend aan foutpositieve en foutnegatieve uitkomsten, en aan onverklaarde klachten, maar durven vragen van juridische zijde vaak niet onbeantwoord te laten.

In hoofdstuk 3 komen recente ontwikkelingen in risicoanalyse aan de orde en in hoofdstuk 16 validiteitstoetsing van onderzoeksbevindingen.

In hoofdstuk 17 worden frequentieverdelingen van categorieën van stoornissen en delicten samengevat die gedurende de afgelopen jaren zijn geregistreerd door rapporteurs en verzameld voor intern gebruik door het Ministerie van Justitie. Hoewel deze registratie niet in alle opzichten aan wetenschappelijke normen kan voldoen, biedt zij veel informatie over het vóórkomen van psychopathologie in het Nederlandse strafrecht.

Onderzoek pro Justitia wordt verricht in opdracht van de rechterlijke macht of het Openbaar Ministerie, maar valt desondanks onder de werking van de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst. Psychiaters, psychologen en pedagogen zijn bij onderzoek en rapportage pro Justitia gehouden aan professionele standaarden, aan het tuchtrecht en zoal niet aan de letter dan toch aan de geest van de eed van Hippocrates. Zij moeten proberen naast het belang van de rechtsvinding en rechtspleging het belang van de onderzochte te dienen en behalve de vragen van de opdrachtgever ook vragen van de onderzochte te beantwoorden, met inachtneming van de beperkingen van hun positie en hun deskundigheid.

Aan de mogelijkheden van die deskundigheid dient tevens recht te worden gedaan.

Er is wel betoogd dat op vragen naar de geestestoestand van een verdachte ten tijde van het plegen van een delict geen betrouwbaar antwoord kan worden gegeven door onderzoek op een (veel) later tijdstip, evenmin als op vragen naar de kans op herhaling in de toekomst. De diagnostiek van psychopathologie dient echter, niet anders dan somatische diagnostiek, klachten en symptomen van toestandsbeelden te verbinden aan algemene en individuele beloopkenmerken om een prognose en eventuele behandeling te kunnen bepalen. Met de onzekerheden en foutmarges van diagnostiek dient rekening te worden gehouden bij het onderzoek en de rapportage pro Justitia, en bij behandeling.

Bij de toenemende organisatiegraad en standaardisatie in het forensische veld mag niet uit het oog worden verloren dat van de deskundige een zelfstandig, onafhankelijk oordeel wordt verwacht, zeker bij de beantwoording van vragen over ontkennende of oncoöperatieve verdachten.

Redactie en auteurs hebben geprobeerd helder te schrijven en jargon te vermijden. Hopelijk draagt dat bij aan de leesbaarheid, niet alleen voor psychiaters, psychologen en juristen, maar ook voor anderen die belang stellen in de complexe relatie tussen stoornissen en delicten.

Van de psyche van de meeste veroordeelden weten we weinig en van misdadigers die niet worden veroordeeld weten we vrijwel niets. Elk misdrijf wordt begaan in een unieke interactie tussen dader, omgeving en slachtoffer, waarop veel factoren van invloed zijn. De invloed van psychopathologie, die kan verschillen van marginaal tot causaal, laat zich niet beter beschrijven dan door casuïstiek.

1 De psychische stoornis in het strafrecht

Merel Prinsen en Gerben Meynen'

- 1 De rol van de stoornis in het strafrecht
 - 1.1 Veranderend stoornisbegrip in de wetsartikelen
 - 1.2 Ontoerekenbaarheid
- 2 Schulduitsluitingsgronden
 - 2.1 Stoornis in het strafrecht en schulduitsluitingsgronden
- 3 Waarheidsvinding
 - 3.1 Beslismodel van de rechter
 - 3.2 Ontkennende verdachten
 - 3.3 Ontbreken van opzet
 - 3.4 Procesonbekwaamheid
- 4 Discussiepunten
 - 4.1 Weigeraars: wie stelt de stoornis vast?
 - 4.2 Ontoerekenbaarheid
 - 4.3 Stoornis en gevaar

Literatuur

Noten

Het strafrecht en de psychiatrie raken elkaar op verschillende punten. Nadrukkelijk gebeurt dit bij de rapportage pro Justitia (PJ). Een rapportage wordt in strafzaken opge maakt als er een vermoeden is van het bestaan van een stoornis die een rol zou kunnen hebben gespeeld ten tijde van het tenlastegelegde. In ongeveer 30% van de strafzaken die voor de meervoudige kamer komen wordt een PJ-rapportage opgemaakt.² Dat het strafrecht en de psychiatrie – of breder, de ggz – met elkaar te maken hebben, kan op verschillende manieren worden uitgelegd. Een manier is dat psychische stoornissen kunnen leiden tot afwijkend gedrag, en in sommige gevallen ook strafbaar gedrag (Meynen, 2020). De rechter en/of officier van justitie kan daarom geïnteresseerd zijn in hoeverre een stoornis in een concreet geval van invloed was op iemands gedragingen. Om daar zicht op te krijgen kan de rechter of officier één of meer gedragsdeskundigen vragen de verdachte te onderzoeken en de rechtbank te adviseren door een aantal vragen te beantwoorden, waarbij vaak de standaardvraagstelling wordt gebruikt (zie hoofdstuk 2). De forensische gedragskunde is bij een strafzaak van belang met het oog op twee aspecten:

- de invloed van een stoornis op het tenlastegelegde (in het kader van de toerekenbaarheid);
- en een inschatting van toekomstig risico (en daarmee verband houdend advisering over al dan niet opleggen van een maatregel of een behandeling in het kader van een voorwaardelijk strafdeel).

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de psychische stoornis in het strafrecht (niet op de tenuitvoerlegging van maatregelen of forensische behandelingen). Uitgangspunt vormen de wetsartikelen 39, 37a, 37b, 38 en 77s uit het Wetboek van Strafrecht (Sr) en artikel 2.3 van de Wet forensische zorg (Wfz).

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 1 wordt ingegaan op de rol van de stoornis in het strafrecht, en meer specifiek op het veranderde stoornisbegrip in de wetgeving, alsmede de ontoerekenbaarheid en andere schulditsluitingsgronden. Paragraaf 2 gaat over de afbakening tussen de schulditsluitingsgronden waarin (gestoord) gedrag een rol speelt. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de waarheidsvinding, in het bijzonder op de wijze waarop de rechter beslissingen neemt, de rol van de ontkenner in de rapportage, het ontbreken van opzet en de procesonbekwaamheid. Ten slotte worden in paragraaf 4 drie discussiepunten nader besproken, te weten de vraag wie de stoornis vaststelt (bij een weigerende onderzochte), het criterium voor (on)toerekenbaarheid en de verhouding tussen stoornis en gevaar.

1 De rol van de stoornis in het strafrecht

In deze paragraaf wordt ingegaan op de stoornis uit het Wetboek van Strafrecht. Dit stoornisbegrip is in 2020 in een aantal wetsartikelen veranderd, onder andere in artikel 39 Sr (toerekenen). Op deze wijziging wordt ingegaan (paragraaf 2.1), evenals op de schulditsluitingsgrond ontoerekenbaarheid of ontoerekeningsvatbaarheid (2.2) en de verhouding van deze schulditsluitingsgrond tot de andere schulditsluitingsgronden, in het bijzonder psychische overmacht (2.3).

1.1 Veranderend stoornisbegrip in de wetsartikelen

In het strafrecht speelt de stoornis op meerdere plekken een rol. Het bekendste is het toerekenen uit artikel 39 Sr:

‘Niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat hem wegens de psychische stoornis, psychogeriatrische aandoening en/of verstandelijke handicap niet kan worden toegerekend.’

Per 1 januari 2020 is in artikel 39 Sr de oude terminologie, ‘de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens’, vervangen door nieuwe terminologie: ‘de psychische stoornis, psychogeriatrische aandoening of verstandelijke handicap’. In de opdracht tot een PJ-rapportage vraagt de opdrachtgever, de officier van justitie of de rechter(-commissaris), de gedragsdeskundige of er sprake is van een psychische stoornis, verstandelijke handicap en/of psychogeriatrische aandoening. Voorheen werd gevraagd naar het al dan niet bestaan van een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis. Deze wijziging in de opdracht sluit dus aan bij de verandering in artikel 39 Sr. De wetgever heeft anno 2020 de terminologie in de Wet forensische zorg (Wfz), de Wet verplichte ggz (Wvggz) en de Wet zorg en dwang psychogeriatrische en verstandelijk gehandicapte cliënten (Wzd) zo veel mogelijk willen harmoniseren.³ Het was de bedoeling om met de nieuwe terminologie de oude termen ‘ziekelijke stoornis’ en/of ‘gebrekkige ontwikkeling’ te omvatten, men beoogde dus inhoudelijk geen verandering, maar wel consistente terminologie.⁴ Het is de vraag of de wijziging in de praktijk ook deze uitwerking heeft. De oude terminologie is al sinds 1928 nagenoeg onveranderd, wat een aanwijzing is dat de rapporteur en de rechter er in de praktijk goed mee konden werken.

De stoornis is de kern van het niet toerekenen, namelijk de legitimatie voor de rechter om te oordelen dat hoewel een verdachte een strafbaar feit gepleegd heeft, die verdachte zelf niet strafbaar is. Als geen stoornis kan worden vastgesteld, zal de rechter per definitie het tenlastegelegde, indien bewezen, aan de verdachte toerekenen.

De stoornis komt niet alleen voor in het wetsartikel aangaande het toerekenen (artikel 39 Sr), maar ook in de wetsartikelen aangaande de tbs-maatregel en de PIJ-maatregel (artikelen 37a, 37b, 38 en 77s Sr). In deze artikelen is de terminologie niet aangepast. De wetgever heeft besloten de termen ‘gebrekkige ontwikkeling’ en ‘ziekelijke stoornis’ in artikelen 37a, lid 1 Sr en 77s lid 1 Sr niet te wijzigen, maar de grond hiervoor is niet duidelijk. Mogelijk berustte dit aanvankelijk op een foutje, maar dat foutje is in stand gelaten (Mevis e.a., 2018, p. 25). Er is wel verondersteld dat de oude terminologie meer ruimte zou laten om tbs op te leggen, ook daar waar gedragsdeskundigen geen stoornis kunnen vaststellen bij een weigerende onderzochte (zie de Memorie van toelichting en paragraaf 5.1 voor discussie).⁵ Maar het is niet helder of dit zo is. Sterker, de wetgever merkt, zoals aangegeven, op dat met de veranderde terminologie juist geen verschil in reikwijdte wordt beoogd. Sowieso geldt dat geen enkele psychische afwijking is uitgesloten.⁶

Tegenwoordig komt het geregeld voor dat de rechter bij een weigerende onderzochte bij wie gedragsdeskundigen (na ambulant onderzoek en/of wekenlange observatie in het Pieter Baan Centrum) geen stoornis konden vaststellen, toch zelf een stoornis vaststelt. De Hoge Raad heeft in de zaak Hoogerheide bekrachtigd dat de rechter een stoornis mag vaststellen – ook als de gedragsdeskundigen hiertoe niet hebben kunnen komen – en ook het Europese Hof voor de Rechten van de Mens heeft uitspraak in diezelfde zaak gedaan.⁷

Rechters kunnen wanneer zij zelfstandig een stoornis vaststellen onder meer verwijzen naar zaken die de rapporteurs wél hebben kunnen vaststellen (ook al kwamen ze niet tot een stoornis), en ook naar eventuele eerdere rapportages die over een verdachte zijn opge maakt. Dit betekent in de rechtspraak dat rapportages waarin de deskundige niet tot de vaststelling van een stoornis komt, toch kunnen bijdragen aan het rechterlijk oordeel dat er een stoornis was. Hierover bestaat echter ook discussie (zie paragraaf 4.1).

Hoewel het stoornisbegrip in de strafwetten is veranderd vanwege de introductie van de drie nieuwe wetten Wfz, Wvggz en Wzd, heeft de strafrechter feitelijk maar één mogelijkheid om uit het strafrecht te stappen en zich daarmee in een ander rechtsgebied te begeven, namelijk via artikel 2.3 Wfz. De strafrechter, die een oordeel moet geven over de strafbaarheid van de persoon van de verdachte en daarmee over de mate van toerekenen, stapt dus als het ware maar op één manier in de wereld van de nieuwe wetgeving en daarmee van het nieuwe stoornisbegrip in. Artikel 2.3 Wfz geeft de strafrechter de mogelijkheid om een civiele zorgmachtiging dan wel rechterlijke machtiging af te geven. In deze machtigingen gaat het per definitie om de nieuwe terminologie (psychische stoornis, psychogeriatrische aandoening en/of verstandelijke handicap) omdat in die twee nieuwe civielrechtelijke wetten is geïntroduceerd (en dit maakt het streven naar harmonisatie van de terminologie ook wel begrijpelijk). Zie voor artikel 2.3 Wfz verder hoofdstuk 2.

Samenvattend houdt de wijziging van het stoornisbegrip voor de PJ-rapporteur en de strafrechter in dat zij met twee stoornisbegrippen te maken krijgen, namelijk met het nieuwe stoornisbegrip als het gaat om (het advies over) het toerekenen en met het oude stoornisbegrip in casuïstiek waarin (een advies voor) tbs of een PIJ-maatregel overwogen wordt. Waarbij er in de vraagstelling alleen over de stoornisformulering van artikel 39 Sr wordt gesproken – dus ook in die rapportages waarin een rapporteur tot het advies van tbs komt (waarvoor de wet een andere stoornisformulering gebruikt). In hoeverre de verschillende terminologieën (toch) consequenties hebben, is vooralsnog onduidelijk.

1.2 Ontoerekenbaarheid

In het Nederlandse strafrecht wordt een ‘open’ criterium gehanteerd voor de ontoerekenbaarheid (Bijlsma, 2016; Meynen, 2016). Dat wil zeggen dat niet duidelijk is gemaakt onder welke condities een stoornis tot de conclusie om niet toe te rekenen leidt. Artikel 39 Sr zegt slechts: ‘Niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat hem wegens een psychische stoornis, verstandelijke handicap en/of psychogeriatrische aandoening niet kan worden toegerekend.’ In andere rechtssystemen is dat vaak anders, daar wordt aangegeven welke invloed van een stoornis leidt tot ontoerekenbaarheid. Een voorbeeld is de *M’Naghten rule*, die in Engeland en Wales en ook in veel staten in de Verenigde Staten wordt gehanteerd. Deze luidt als volgt:

‘At the time of the committing of the act, the party accused was labouring under such a defect of reason, from disease of the mind, as not to know the nature and quality of the act he was doing; or, if he did know it, that he did not know he was doing what was wrong.’⁸

Dit criterium maakt duidelijk dat (slechts) van ontoerekeningsvatbaarheid sprake is als de verdachte niet wist wat hij deed en/of niet wist dat wat hij deed verkeerd was. Een ander criterium levert de Amerikaanse Model Penal Code:

‘A person is not responsible for criminal conduct if at the time of such conduct as a result of mental disease or defect he lacks substantial capacity either to appreciate the criminality (wrongfulness) of his conduct or to conform his conduct to the requirements of the law.’ (ALI, 1962.)

Tussen deze twee criteria is een overeenkomst waarneembaar: voor beide criteria is van belang of de verdachte wist dat wat hij deed verkeerd was. Maar er is ook een verschil. De Model Penal Code voegt er iets aan toe: ook als je wist dat het verkeerd was, maar je kon je gedrag niet conformeren aan wat de wet vraagt – met andere woorden, je kon je gedrag niet controleren – dan kun je ook ontoerekeningsvatbaar zijn. In veel rechtssystemen, bijvoorbeeld in Italië en China, kom je die twee componenten in de criteria voor ontoerekeningsvatbaarheid tegen: iemand is ontoerekeningsvatbaar als hij niet wist (wat hij deed, of dat het verkeerd was) en/of als hij zijn gedrag niet kon controleren (Ferracuti & Roma, 2008; Zhao & Ferguson, 2014). In Nederland ontbreekt zo’n specifiek criterium. Anders gezegd, ons criterium is ‘open’. En zo’n open criterium – je kunt je afvragen in hoeverre dit een contradictio in terminis is – was precies wat minister Modderman bij de conceptie van ons Wetboek van Strafrecht voor ogen stond: hij wilde dat de gedragsdeskundige en de rechter alle ruimte hadden om per casus de toerekenbaarheid te beoordelen – en dus niet ingeperkt zouden worden door een criterium. In de rapportagepraktijk zal de gedragsdeskundige dus komen met een advies over het toerekenen in het licht van diens eigen visie op dat begrip in de onderhavige casus. De rapporteur kan niet (en hoeft niet) naar een vastomlijnd criterium (te) verwijzen. Zie verder paragraaf 4.2.

In de Nederlandse strafrechtpraktijk worden de termen ‘toerekenen’ en ‘toerekeningsvatbaarheid’ door en naast elkaar gebruikt. De richtlijn van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie spreekt over een ‘advies over het toerekenen’ en neemt zo enige afstand van het begrip (on)toerekeningsvatbaarheid, maar stelt tegelijkertijd:

‘De commissie realiseert zich dat het begrip “toerekeningsvatbaarheid” in Nederland zo is ingeburgerd dat veel rapporteurs en gebruikers van rapportages het niet makkelijk kunnen of willen loslaten.’ (NVvP 2012.)

In de praktijk wordt nog altijd veel gebruikgemaakt van de terminologie toerekeningsvatbaarheid en ook in juridische teksten en handboeken komen beide termen – toerekenen en toerekeningsvatbaarheid – nog veelvuldig voor.

2 Schulditsluitingsgronden

De ontoerekenbaarheid is een schulditsluitingsgrond. Een schulditsluitingsgrond wil zeggen: iemand heeft een strafbaar feit gepleegd zonder dat hij daarvoor in strafrechtelijke zin schuld draagt. Het strafrecht kent naast schulditsluitingsgronden ook rechtvaardigingsgronden. Tezamen wordt gesproken van strafuitsluitingsgronden. Een van de rechtvaardigingsgronden is bijvoorbeeld noodweer. Iemand had geen andere keuze dan te acteren of te reageren zoals hij deed en dat rechtvaardigt (in die specifieke situatie) het delict. Het feit is dan niet strafbaar. Bij rechtvaardigingsgronden gaat het om de strafbaarheid van het gepleegde feit, terwijl het bij schulditsluitingsgronden gaat om de mate van

verwijtbaarheid van de verdachte. Bij schulditsluitingsgronden staat de persoon van de verdachte centraal.

Er zijn vier wettelijke schulditsluitingsgronden: ontoerekenbaarheid, psychische overmacht, noodweerexces en een onbevoegd gegeven ambtelijk bevel. In de rechtspraak zijn ook afwezigheid van alle schuld en putatief noodweer ontstaan (zie De Hullu, 2018 voor een uitgebreide bespreking van de schulditsluitingsgronden).⁹ De eerste drie schulditsluitingsgronden worden als volgt van elkaar onderscheiden.

- Tot ontoerekenbaarheid wordt gekomen als er sprake is van een stoornis; een intern, psychopathologisch fenomeen was beslissend van invloed op het delictgedrag.
- Bij de psychische overmacht gaat het om een van buiten komende drang waar iemand geen controle over heeft. Een persoon wordt gedwongen tot het maken van een bepaalde keuze, er is dus een oorzaak buiten de persoon die maakt dat de persoon zo handelt als hij handelt.
- Bij noodweerexces gaat het om de overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging als gevolg van een hevige gemoedsbeweging. Hier gaat het veelal om zelfverdediging die buiten proportie is. Maar dat die zelfverdediging niet proportioneel was, komt in feite weer door de aanval of dreiging. Die aanval of dreiging evoceerde de emotionele reactie waardoor de zelfverdediging buitensporig was. Daarom is deze aan de persoon die zich verdedigde niet toe te rekenen.

Als een delict niet aan een verdachte kan worden toegerekend is er, als gezegd, sprake van een schulditsluitingsgrond. Voor de strafrechter volgt ontslag van rechtsvervolging. Dat is niet hetzelfde als vrijspraak, omdat het delict wel bewezen kan worden verklaard. Bij een ontslag van rechtsvervolging kan geen straf worden opgelegd. Wel kan de rechter een maatregel opleggen zoals tbs. De verdachte wordt dan dus veroordeeld voor het tenlastegelegde (bewezenverklaring), maar omdat hij als ontoerekeningsvatbaar wordt beschouwd, volgt ontslag van alle rechtsvervolging en daarmee geen straf. De maatregel kan worden opgelegd als behandeling noodzakelijk is om herhaling te voorkomen en/of als de beveiliging van de samenleving oplegging van de maatregel eist.

Hoewel de wet alleen het niet-toerekenen kent, zijn er in de praktijk meer categorieën ontwikkeld (NVvP, 2012). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het advies om toe te rekenen, het advies om niet toe te rekenen en het advies om in verminderde mate toe te rekenen (tot 2016 werd een vijfpuntsschaal gebruikt). Het meest voorkomende advies in rapportages is om de verdachte het tenlastegelegde (indien bewezen) in verminderde mate toe te rekenen. De rapporteur heeft de ruimte om bij de beantwoording van de vraagstelling uit te leggen hoe deze verminderde mate nader geduid dient te worden. De rechter zal dan niet oordelen dat er sprake is van ontoerekenbaarheid (en een verdachte daarom ook niet ontslaan van alle rechtsvervolging), maar kan met het verminderd toerekenen rekening houden in de sanctieoplegging. Iemand krijgt dan bijvoorbeeld een (kortere) gevangenisstraf opgelegd met aansluitend een tbs-maatregel. Of de rechter kan een forensische behandeling in een voorwaardelijk kader opleggen. Een (gedeelte van de) gevangenisstraf wordt dan voorwaardelijk opgelegd en slechts ten uitvoer gelegd als de veroordeelde zich niet aan de bijzondere (behandel)voorwaarden houdt. Ook kan het zijn dat alleen een minder lange straf wordt opgelegd; er wordt dan rekening gehouden met het feit dat het delict verminderd toe te rekenen is en tegelijkertijd wordt geen behandeling in een juridisch kader (meer) opgelegd, bijvoorbeeld omdat van de stoornis op het

moment van oordelen van de rechter geen groot herhalingsgevaar meer uitgaat. Zie voor deze (juridische) mogelijkheden hoofdstuk 2.

2.1 Stoornis in het strafrecht en schulditsluitingsgronden

Er is debat over de afbakening tussen de verschillende schulditsluitingsgronden (Beukers, 2017). De schulditsluitingsgronden schuren soms tegen elkaar aan. Hoe zit het bijvoorbeeld als een verdachte die lijdt aan een psychische stoornis terecht komt in een situatie die bij hem een hevige gemoedsbeweging doet ontstaan? In hoeverre is er dan een causaal verband tussen de stoornis en het handelen van de verdachte en/of heeft niet vooral de situationele context een rol gespeeld in het handelen? Er zijn gedragsdeskundigen die menen dat het niet aan hen is om vragen over psychische overmacht te beantwoorden, omdat dat vaak met zich meebrengt dat er een zienswijze is op het tenlastegelegde, de waarheidsvinding, maar in sommige casuïstiek is het niet eenvoudig goed onderscheid te maken tussen inwendige en uitwendige factoren.

Samenhang tussen schulditsluitingsgronden

Een man zet zijn echtgenote aan om haar vermeende minnaar te doden door haar ernstig te mishandelen en te bedreigen. De vrouw wordt pro Justitia onderzocht door een psycholoog en een psychiater, die concluderen dat er sprake is van een cognitieve stoornis NAO en een intelligentie op zwakbegaafd niveau. Ook is er sprake van een kwetsbare persoonlijkheid met afhankelijke en ontwijkende trekken. Ze concluderen dat er bij verdachte sprake is van een beperkte weerbaarheid en de neiging om op spanningen te reageren met dissociatieve symptomen en met toenemende cognitieve desorganisatie. Er was sprake van mishandelingen, bedreigingen en seksueel geweld, en dat heeft geleid tot het verliezen van grip op de werkelijkheid en het handelen. Zij verloor die grip volledig toen de medeverdachte dreigde haar kinderen te zullen vermoorden. De onderzoekers concluderen dat het dissociatieve toestandsbeeld ten tijde van het tenlastegelegde ertoe heeft geleid dat de vrouw niet meer in staat was zelfstandig afwegingen te maken en dat zij geen andere keuze had dan haar man, medeverdachte, te gehoorzamen. De rapporteurs adviseren om de verdachte als ontoerekeningsvatbaar te beschouwen en stellen vast dat het recidivegevaar laag is.

Omdat er bij de rechtbank vragen rijzen naar aanleiding van de rapporten, in het bijzonder over het vastgestelde dissociatieve toestandsbeeld ten tijde van het tenlastegelegde dat tot de conclusie zou moeten leiden dat onderzochte ontoerekeningsvatbaar was, beveelt de rechtbank een (tweede) onderzoek in het Pieter Baan Centrum (PBC). In het PBC komen de deskundigen tot een andere conclusie. Ze stellen vast dat er geen sprake is van een stoornis. Ze beschrijven dat de onderzochte heeft verklaard over de ernstige mishandelingen. Het bewustzijn van de onderzochte lijkt voorafgaand aan het tenlastegelegde wel vernauwd te zijn geweest. Zij dacht aan haar kinderen, die zij moest beschermen. Er lijkt sprake te zijn van grote psychische druk vanwege de dreigementen, maar er is geen sprake van een pathologisch karakter. Geadviseerd wordt onderzochte het tenlastegelegde niet toe te rekenen.

De advocaat van de verdachte bepleit om cliënte het tenlastegelegde niet toe te rekenen en haar te ontslaan van rechtsvervolgning. Subsidiair bepleit de advocaat dat er sprake was van psychische overmacht en dat cliënte om die reden moet worden ontslagen van alle rechtsvervolgning. De advocaat lijkt daarmee aan te sluiten bij de rapportages voor zover beschreven wordt dat er een grote psychische druk lag op de vrouw vanwege de ernstige dreigingen waarvan zij dacht dat haar man

die daadwerkelijk zou uitvoeren als zij niet zou gehoorzamen. De advocaat doet dus een beroep op een strafuitsluitingsgrond en ziet ruimte voor zowel een beroep op ontoerekenbaarheid als de psychische overmacht. In casu slagen beide beroepen niet.

De rechtbank deelt de conclusies van de deskundigen van het PBC en oordeelt ten aanzien van de psychische overmacht dat verdachte alles had moeten doen om een zo ernstig delict als moord te voorkomen. Er was ruimte voor haar om hulp in te schakelen en een beroep op psychische overmacht slaagt niet. De rechter lijkt in de strafmaat (een gevangenisstraf van twaalf jaar) wel rekening te houden met de bijzondere omstandigheden.¹⁰

Deze casus maakt duidelijk dat de afbakening tussen de verschillende schulditsluitingsgronden niet altijd helder is. In deze casus bestond daarbij ook nog verschil van mening over het al dan niet aanwezig zijn van een stoornis. Zonder stoornis kan er geen sprake zijn van verminderd toerekenen. Soms loopt het nog meer door elkaar, bijvoorbeeld als er een stoornis is en tegelijkertijd druk van buitenaf.

Beukers (2017) heeft beargumenteerd dat de wettelijke beperking van de stoornis als exclusief redengevende factor voor de ontoerekeningsvatbaarheid te eng is (denk aan niet-pathologische, afwijkende psychische toestanden, bijvoorbeeld sterke door externe omstandigheden ontstane emoties). Hij stelt dat voor de rechter het (psychisch) onvermogen beslissend zou moeten zijn, waardoor een overlap ontstaat tussen verschillende schulditsluitingsgronden. Beukers stelt daarbij het inschattingsvermogen en het sturingsvermogen van de verdachte centraal.

3 Waarheidsvinding

Veruit de meeste strafzaken waarin PJ-rapportage plaatsvindt, dienen voor de meervoudige kamer van de rechtbank. De meervoudige kamer beoordeelt de zwaardere en ingewikkeldere zaken, waarin de officier van justitie een gevangenisstraf eist die langer is dan twaalf maanden. De meervoudige kamer bestaat uit drie rechters, onder wie een voorzitter. De rechters overleggen gezamenlijk in de raadkamer en komen tot een oordeel dat is opgenomen in het vonnis. De uitspraak volgt in principe na veertien dagen.

De rechter neemt natuurlijk kennis van de PJ-rapportage(s), maar moet op de zitting en in de besluitvorming meerdere stappen doorlopen om tot een afgewogen oordeel te komen. Paragraaf 3.1 behandelt deze stappen. De rechter zal toetsen of het tenlastegelegde bewezen verklaard kan worden. In het Wetboek van strafvordering (Sv) is een beslisregel opgenomen waarin de stappen voor de rechter staan uitgeschreven. Paragraaf 3.2 gaat in op 'ontkenners', verdachten die het tenlastegelegde ontkennen. De rapporteur moet hier rekening mee houden en zich tegelijkertijd niet in de beantwoording van de bewijsvraag mengen. De verdachte kan het verweer hebben dat hij geen opzet had op het tenlastegelegde. Als er geen opzet is, kan de rechter niet tot een bewezenverklaring komen. Het is dus van belang dat de rapporteur het onderscheid kent tussen de vraagstellingen naar de aanwezigheid van opzet en die naar de persoon van de verdachte. Dit wordt toegelicht in paragraaf 3.3. Ten slotte gaat paragraaf 3.4 in op de procesonbekwaamheid die bij verdachten in voorkomende gevallen kan bestaan.